М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ
(Київ)

ПРО ДАТУВАННЯ ШИФЕРНИХ ПРЯСЛИЦЬ

Шиферні пряслиця є однією з найпоширеніших категорій речей, характерних для культури Київської Русі. Знаходять їх у достатній кількості звичайно при розкопках всякого городища цієї доби.

Спостереження Б. О. Рибакова доводять, що такі пряслиця були поширені не тільки на території давньої Київської Русі, але й далеко за її межами: їх вивозили у Волзьку Болгарію, в Херсонес, у Польщу [1].

Поклади рожевого шиферу розроблялися тільки на Волині, поблизу Овруча (кол. Вручія), де виявлено залишки п'яти майстерень по виробленню пряслиць [2]; отже, вся та величезна кількість шиферних пряслиць, яку ми тепер знаходимо в археологічних комплексах, була виготовлена в одному місці. Як бачимо, масштаби цього виробництва мали, дійсно, широкий розмах, незвичайний для феодальної держави, що основувалась загалом на натуральному виробництві.

Проблему датування шиферних пряслиць у нашій археологічній науці досі ніхто спеціально не вивчав. Тимчасом ці пряслиця, що зустрічаються серед пам'яток Київської Русі дуже часто, частіше від багатьох інших груп речей, нерідко вважаються показником часу.

Звичайно шиферні пряслиця розглядаються в археологічній літературі, як відповідні у хронологічному відношенні всій культурі Київської Русі. Щождо останньої, то, виходячи з літопису, за межу її звичайно вважають X ст. н. е. Отож, в археологічній літературі прийнято виробництво шиферних пряслиць відносити на час, починаючи від кінця X, а частіше навіть XI ст. ст.

І. І. Ляпушкін, не посилаючись на відповідні джерела, пише: „Датування шиферних пряслиць досить грунтовно розроблено в слов'яно-руській археології. Вони датуються XI—XII ст. ст." [3].

Коли б І. І. Ляпушкін висловився з більшою відповідальністю, він повинен би був сказати, що в слов'яно-руській археології датування шиферних пряслиць часом XI—XII ст. ст. поки що не викликало заперечень. Проте це не є тим самим, що і його твердження відносно грунтовно розробленого датування пряслиць XI—XII ст. ст.

Тимчасом на цьому твердженні базуються досить серйозні висновки, які мають принципове значення для нашої науки, а саме — висновки

[1] Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, М., 1948, стр. 466—470; Сбыт продукции русских ремесленников, Ученые записки МГУ, вып. 93, 1946.

[2] Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, М., 1948, стр. 190—191.

[3] И. И. Ляпушкин, О датировке городищ роменско-боршевской культуры, Советская археология, IX, стр. 123.

щодо датування цілої культури городищ роменського типу часом IX—XI ст. ст. [1].

І. І. Ляпушкин чудово розуміє, що інші аргументи, які він наводить на підтвердження своєї версії датування городищ роменського типу IX—XI ст. ст., є не цілком переконливими, оскільки всі інші речі, на які він посилається, датуються часом VIII—X ст. ст. Отже, верхньою межею датування городищ з цього погляду щонайменше може бути X і, можливо, VIII або IX ст. ст. Боршевське городище, що переконливо датоване П. П. Ефіменком часом також до X ст. [2] і яке хоч і не цілком, але подібне до городищ роменського типу, може бути аргументом, що підтверджує верхню межу хронологічного визначення цих городищ X ст. Встановлюючи X ст. як верхню межу для городищ роменського типу, ми, разом з тим, не можемо заперечити їх існування у VIII, чи навіть у VI—VII ст. ст.

Отже, неодноразові знахідки шиферних пряслиць на городищі Монастирище є у І. І. Ляпушкіна головним аргументом пізнього датування як самого городища, так і взагалі культури городищ роменського типу [3].

Визначаючи роменські городища більш пізнім, аніж X ст., часом, І. І. Ляпушкін фактично ставить питання про перегляд загальної концепції культури Київської Русі щонайменше на Лівобережжі, не подаючи при цьому ніяких переконливих аргументів щодо співіснування обох культур. Між тим навряд чи може бути сумнів у тому, що культура городищ роменського типу замінюється на якомусь етапі історичного розвитку саме культурою Київської Русі [4].

Нашим завданням не є розгляд проблеми датування роменської культури. Гадаємо, що для остаточного вирішення цієї проблеми потрібні нові додаткові дані. Нашим завданням є висвітлення питання, чи є шиферні пряслиця настільки надійним джерелом, щоб на ньому будувати такі відповідальні і далекосяжні висновки, як передатування всієї культури в цілому.

Питання це є актуальним не лише при розгляді археологічних пам'яток слов'янської доби на Лівобережжі, але й на Правобережжі, зокрема на Волині, в місцевостях, близьких до пунктів видобутку шиферу.

Насправді ж маємо лише безперечний факт великого поширення шиферних пряслиць у Київській Русі в XI—XII ст. ст., але не маємо жодних підстав твердити, що вироблення їх не могло існувати, може в якихось менших масштабах, і раніш від зазначеного часу. Більше того, є факти, які дають підстави твердити з достатньою певністю, що шиферні пряслиця вироблялися значно раніш від початку XI ст. — не тільки в X, а навіть у VIII—IX ст. ст.

Першим таким фактом може бути городище Монастирище, про яке згадує І. І. Ляпушкін. Дослідник городища М. О. Макаренко датував його

---

[1] И. И. Ляпушкин, О датировке городищ роменско-боршевской культуры, Советская археология, IX, стр. 123.

[2] П. П. Ефименко, Раннеславянские поселения на Среднем Дону, СГАИМК, № 2, 1931; П. П. Ефименко и П. Н. Третьяков, Раннеславянские поселения на Дону, МИА, т. VIII, М., 1948, стр. 55.

[3] И. И. Ляпушкин, О датировке городищ роменско-боршевской культуры, Советская археология, IX, стр. 123.

[4] Б. А. Рыбаков, Анты и Киевская Русь, ВДИ, № 1, 1939, стр. 319—337.

VI—VIII ст. ст., висловлюючи, проте, думку про можливість продовжити дату всієї культури городищ роменського типу до IX—X ст. ст. [1].

М. О. Макаренко виходив у своїх міркуваннях з широкого порівняння пам'яток, що походять як з комплексу роменської культури, так і з раннього етапу культури Київської Русі, — так званого курганного періоду.

Городище Монастирище належить до більш ранніх городищ роменського типу, і М. О. Макаренко мав рацію, коли твердив, що культура роменських городищ не тільки не тотожня, а й не схожа з культурою древньоруських курганів і старша від неї [2]. Отже, Монастирище, що не дає перехідних комплексів від однієї культури до іншої, як це маємо на пізніх городищах цього типу (наприклад, на городищі в с. Волинцевому), але дає чистий класичний роменський шар, здається, не може бути віднесеним до часів після IX ст.

Між тим у культурних шарах городища знайдено кілька шиферних пряслиць, за свідченням М. О. Макаренка, звичайної форми [3]. Одне з них знайдено в шарах валу, на глибині 0,7 *м*. Оскільки більше нічого про умови знахідки не сказано, не можемо категорично твердити, що воно потрапило в землю під час побудування самого городища. Проте опис конструкції валу, зроблений М. О. Макаренком, нібито не дає підстав припускати, що вал підсипано в пізніші часи. Отже, наше припущення, зважаючи на велику глибину залягання пряслиця, цілком імовірне.

Зате в іншому місці, на тому ж городищі, в чистому роменському шарі на різній глибині знайдено кілька пряслиць з рожевого шиферу разом з одним глиняним.

Таким чином, пов'язання шиферних пряслиць з роменським шаром, отже, і з роменською культурою, безперечне.

Які ж висновки слід зробити з цього факту? Може, слідом за І. І. Ляпушкіним на підставі самих лише шиферних пряслиць датувати всю роменську культуру XI ст.? Чи може, навпаки, на підставі загального датування культури в цілому переглянути звичайне хронологічне визначення шиферних пряслиць, зважаючи до того ж на те, що причин до категоричного заперечення їх існування до X ст. покищо не маємо і, очевидно, не матимемо і далі.

Чи є будь-які підстави заперечувати звичайну хронологію культури городищ роменського типу в цілому і Монастирища зокрема?

Гадаємо, що таких підстав нема.

У X ст. на Лівобережжі культура Київської Русі засвідчена курганними знахідками, незаперечно датованими за допомогою монет [4]. Деякі з них, наприклад, Шестовиця, очевидно, цілком безсумнівно мають датуватися і більш раннім часом — IX ст. Шестовицьке городище має при цьому і роменський шар, який, отже, повинен бути попередником основного курганного поля.

---

[1] М. Макаренко, Городище Монастирище, Наук. зб. ВУАН за 1924 р., т. XIX, К., 1925, стор. 23.

[2] Там же, стор. 5.

[3] Н. Макаренко., Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губ., ИАК, вып. 22, стр. 58, 67.

[4] Д. Я. Самоквасов, Могилы земли Русской, М., 1908.

Раптом зникнути культура городищ роменського типу, звичайно, не могла і протягом якогось періоду елементи її співіснували з елементами культури Київської Русі, прикладом чого може бути Волинцевське городище, яке, очевидно, датується в основному своєму шарі саме X ст.

Тимчасом на Монастирищі не виявлено ніяких знахідок речей курганного типу, і насамперед звичайної слов'янської кераміки [1].

І. І. Ляпушкін, правда, стверджує протилежне, посилаючись при цьому на кілька фрагментів, знайдених свого часу М. О. Макаренком і опублікованих ним у своїх працях [2] (які, проте, сам Макаренко ніде не визначає як звичайну кераміку часів Київської Русі). Але фрагменти ці ніякого відношення до культури Київської Русі так, як розуміємо її ми, тобто до X—XIII ст. ст., не мають. І. І. Ляпушкін виходить при цьому з тієї, цілком безпідставної, теорії, яка твердила про повне зникнення техніки виробництва гончарного посуду на крузі по всій території сучасної Української РСР десь у V ст. н. е., де гончарський круг нібито з'являється знову тільки наприкінці X ст. [3]. Отже, досить знайти хоча б один черепок від посудини, зробленої на крузі, щоб вся пам'ятка була віднесена до доби після X ст.

Тимчасом немає ніяких сумнівів у тому, що теорія ця, принаймні щодо деяких місцевостей, виявилась хибною та спекулятивною, отже, повинна бути відкинута [4]. І коли зважити на ті черепки, що на них посилається І. І. Ляпушкін, то віднесення їх до східнослов'янської культури XI—XII ст. ст. виявиться цілком виключеним.

Не знаємо, які аналогії можна відшукати для фрагмента рис. 4, стор. 14, праці М. О. Макаренка [5] серед матеріалів культури Київської Русі. Здається, таких нема: і за технікою виробу (оскільки можемо судити з малюнка), і за профілем, і за формою вінець, і за орнаментом кераміка цього роду не може датуватися часом XI—XII ст. ст., чи навіть X ст., але тільки більш раннім. Так само, фрагменти, зображені на табл. II, рис. *Б* тієї ж праці, та вміщені в статті того ж автора, присвяченій орнаментації кераміки городищ роменського типу [6], цілком ідентичні кераміці Правобережжя, що походить з Луки-Райковецької і датується часом не пізніше як IX ст., головним же чином VII—VIII ст. ст. [7].

---

[1] М. Макаренко, Городище Монастирище, Наук. зб. ВУАН за 1924 р., т. XIX, К., 1925, стор. 15—22.

[2] М. Макаренко, Там же, стор. 14, рис. 4; Орнаментація керамічних виробів у культурі городищ роменського типу, Niederlův sbornik, 1925, стор. 323—338.

[3] И. И. Ляпушкин, О датировке городищ роменско-боршевской культуры, Советская археология, IX, стр. 123.

[4] М. Смішко, Селище доби полів поховань у Великих Вікнинах, Археологія, т. I, К., 1947; М. Брайчевський, Археологічні матеріали до вивчення культури східнослов'янських племен VI—VIII ст. ст. (в цьому томі); Є. Махно, Поселення культури полів поховань на північно-західному Правобережжі, Археолог. пам'ятки УРСР, т. I, К., 1949, стор. 175; T. Reyman, Problem ceramiki siwej na kole toczonej... Wiad. arch., t. XIII, Warszawa, 1936, s. 147—175.

[5] М. Макаренко, Городище Монастирище.

[6] Niederlův sbornik, стор. 323—328.

[7] В. К. Гончаров, датує пам'ятки Луки-Райковецької VI—VII ст. ст., ототожнюючи їх з матеріалами розташованої тут же Запасіки, які мають аналогії в матеріалах з Корчака (розкопки С. Гамченка). Але Запасіка і Лука-Райковецька, на нашу думку, є двома етапами культурного розвитку, і коли перша має дату (римський медальйон часів Елагабала), то остання безпосередньо слідує за нею.

У X ст., навіть наприкінці IX ст., на цій території вже цілком розвинуті пам'ятки типу нижніх шарів Городська [1].

Отже, один лише факт, що ці кілька уламків належать посуду, виготовленому на гончарському крузі, давали підставу І. І. Ляпушкіну твердити про їх належність до часів Київської Русі. Проте, коли погодитися з тим, що гончарський круг з'явився вперше у східних слов'ян не в X ст., а значно раніше, міркування ці виявляться цілком безпідставними. Зазначимо до того, що, як доводять розкопки у Волинцевому на Путивльщині, кераміка виготовлена на крузі (звичайно ж не великокнязівська!) не була цілком відсутня в докиївські часи і на Лівобережжі.

На підставі вищесказаного вважаємо, що передатовувати Монастирище, а разом з тим і всю культуру городищ роменського типу на підставі самих тільки шиферних пряслиць передчасно, тим більше, що не на одному Монастирищі знаходимо їх у більш ранніх, ніж XI ст., комплексах.

Не наголошуємо спеціально на знахідках кількох шиферних пряслиць у житлових комплексах городища Курган у Волинцевому. Городище це, точніше ті житлові споруди, в яких знайдені пряслиця, характеризуються матеріалом, що являє собою суміш елементів роменської культури та елементів, близьких до культури Київської Русі. Гадаємо, датувати ці комплекси можна X ст. н. е. Проте існування шиферних пряслиць у X ст. навряд чи може викликати заперечення і на підставі інших знахідок.

Крім того, маємо ще пам'ятки культури городищ роменського типу, які дають нам знахідки шиферних пряслиць на зразок Монастирища в чистих роменських шарах. До таких належить Петрівське городище, частково досліджене П. М. Третьяковим. За свідченням автора розкопок [2], тут в основному (тобто роменському) шарі та в житлах знайдені три пряслиця — два глиняних та одне з червоного шиферу (зберігається в Державному історичному музеї УРСР).

Тимчасом на Петрівському городищі знайдений браслет з розширеними кінцями, який до певної міри може бути хронологічним показником; отже, з датуванням городища П. М. Третьяковим часом IX—X ст. ст. навряд чи можна погодитися. Має рацію автор, хронологічно порівнюючи Петрівське городище з Монастирищем, тільки не так, як це робить він на сторінках своєї праці. Якщо Монастирище датується часом VII—VIII, може IX ст. ст., то цей час буде найбільш відповідним і для Петрівського городища.

До числа інших знахідок, що вже не належать до роменської культури, можемо віднести тілопальне поховання біля с. Старий Миропіль, Дзержинського району, Житомирської області. До інвентаря його входили такі добре датовані речі, як променева, або пальчаста фібула VI—VII ст. ст. та уламок ще однієї такої ж фібули, орнаментовані прикраси того ж часу та ін.

---

[1] А. Дмитріевська, Звіт Городської експедиції 1946 р., Археол. пам'ятки УРСР, т. I, К., 1949, стор. 47—50.

[2] П. Третьяков, Стародавні слов'янські городища у верхній течії Ворскли, Археологія, т. I, К., 1947, стор. 138.

Тут знайдено також і пряслице „з темного сланцю багатогранної форми, орнамент прямолінійний..." [1]. Не може бути сумніву, що йдеться про шиферне пряслице, оскільки в аналогічних випадках „темним сланцем" в літературі нерідко зветься саме шифер, тим більш, що ніякий інший сланець, який використовувався б для фабрикації пряслиць, досі не відомий.

Друга знахідка подібного ж типу трапилась у Ягнятинському кургані, розкопаному в 1947 р. у с. Ягнятині, Ружинського району, Житомирської області. Під насипом, над похованням, було знайдено кострище від тризни із залишками посуду, який за своїм типом (наявність фрагментів кераміки найпізнішого вияву культури полів поховань та горщика, що за своїм типом наближається до кераміки Київської Русі, і, безперечно, є пізнішим від матеріалу, що походить з розкопаного ягнятинського житла, датованого V—VI ст. ст.)[2], може бути віднесений до другої половини VII ст. Про цю ж дату промовляють знайдені в похованні уламки бронзової посудини. Осторонь від кострища знайдено шиферне пряслице, що також лежало на рівні стародавньої денної поверхні, під насипом. Отже, коли навіть припустити, що це пряслице безпосередньо не належить до поховання, то своїм походженням воно не може бути молодшим від самої могили. Таким чином, датування цього пряслиця часом кінця VII ст. може вважатися незаперечним.

Урочище Вітровщина у с. Липі, Дубенського району, Ровенської області, дало нам неодноразові знахідки матеріалів, які належать до доби Галльштатту, а також ранньослов'янської, що може датуватися на основі порівняння з іншими пам'ятками та комплексами часом до X ст. Звідси відомі й знахідки шиферних пряслиць (5 екз.). Не знаємо, яким способом пов'язуються вони з іншими матеріалами, що походять звідси, оскільки розкопки тут не провадилися. Проте, жодної речі, яка б належала до часів Київської Русі, звідси ми не маємо, отже, не про дату X—XIII ст. ст. може йти мова. Тимчасом значна кількість знахідок пряслиць виключає думку про їх випадковість.

Велику цікавість являє собою і шиферне пряслице плоскоконічної форми, знайдене під час розкопок господарського комплексу на поселенні передроменського часу біля с. Волинцевого в 1948 р. За умовами знахідки (пряслице виявлено на дні господарської ями), а також вважаючи на одношаровість усього поселення в цілому, пов'язання його з культурними рештками цілком безсумнівне. Самий же шар поселення (що, безперечно, хронологічно передує власно роменській стадії, становлячи її вихідний, найраніший етап), добре датований часом VII—VIII ст. ст. на основі кераміки, що має аналогії в найпізніших пам'ятках культури полів поховань, а також прикрасами з могильника, що належав до поселення. Отже, і тут маємо шиферне пряслице, датоване щонайпізніше початком VIII ст.

Цілком ясно, що шиферні пряслиця не можуть бути незаперечним критерієм для датування археологічних комплексів часом від XI, навіть від IX—X ст. ст. Звідси ясно також і те, що Монастирище не є якимось

---

[1] Каталог выставки XI АС в Киеве, К., стр. 155.

[2] Є. Махно, Поселення культури полів поховань на північно-західному Правобережжі, Археол. пам'ятки УРСР, т. I, стор. 164—169.

винятком, а тільки одним з прикладів групи археологічних пам'яток. Тим менше підстав на основі знахідок пряслиць передатовувати, без інших до того даних, цілий культурний вияв, що має своє хронологічне визначення в більш-менш усталених рамках. У той же час слід початок виробництва шиферних пряслиць відносити не до X—XI ст. ст., як це робилося досі, а на два-три століття раніше.

Щоправда, й визначивши, що шиферні пряслиця існували вже в VII—VIII ст. ст., не можна заперечувати, що переважна кількість подібних знахідок продовжує пов'язуватись з пам'ятками Київської Русі, тобто належать до XI—XIII ст. ст.; адже саме на цей період припадає розквіт виробництва шиферних пряслиць і найширший його розмах, коли мова йде про загальноруський, і навіть, в якійсь мірі, міжнародний ринок збуту. Заперечувати це — означало б піти проти очевидних фактів. Заперечуємо лише тезу про виключність датування шиферних пряслиць саме цим часом, тезу, яка цілком апріорно відкидає всяку можливість припущення, що в якійсь (може не такій широкій) мірі виробництво їх існувало і в давніші часи.

Можливість виробництва шиферних пряслиць уже в VII—VIII ст. ст. конкретно випливає з історичних умов розвитку східнослов'янських племен у цей час.

Факти, про які згадувалось вище, засвідчені в різних місцях: на Волині, на південно-східній околиці Волині та на Лівобережжі. На Правобережжі майже не маємо досліджених пам'яток епохи, що передує Київській Русі, отож, не можемо судити про те, чи всі шиферні пряслиця, знайдені тут при розкопках й у вигляді випадкових знахідок, належать до періоду розквіту їх виробництва, чи може деякі мають бути віднесені до більш давніх часів. Зазначимо лише, що, здається, частина пряслиць, які зберігаються в Луцькому музеї, можуть бути пов'язані з давньослов'янськими матеріалами, що зберігаються там же.

Район поширення пряслиць уже і в ці часи був досі значний. Виникнення виробництва, що набирає такого розмаху, може вважатися можливим тільки після реалізації другого розподілу праці, тобто після відокремлення ремесла від основного виробництва — хліборобства або скотарства.

Цей другий розподіл праці на наших землях стався десь у другому столітті н. е. І саме через те, що більшість археологів та істориків культури Київської Русі помилково виходили з гіпотези, яка твердила про виникнення ремесла як самостійної галузі виробництва тільки в X ст., і могла з'явитися думка, що перша поява шиферних пряслиць, які могли маги тільки ремісниче походження, може припадати лише на часи після X ст. Але з доведенням хибності цієї гіпотези, коли нам стає ясним, що вже, починаючи від II ст. н. е., виникають деякі самостійні галузі промислового виробництва (ковальське, гончарське, ювелірне та ін.), які не тільки не зникають у V ст. (як думають деякі дослідники і досі), але розвиваються і далі, — ремісниче виробництво пряслиць (у тому числі і шиферних) значно раніше від київської доби можна визнати цілком імовірним і правдоподібним.

Другий суспільний розподіл праці в II ст. н. е. відбувся в середовищі антів, тобто носіїв культури полів поховань, про що нам яскраво промовляють археологічні факти.

Але культура полів поховань не простежується в межах північної Волині, де в районі Овруча були знаходища рожевого шиферу, і де пізніше розвинулося виробництво шиферних пряслиць.

І, очевидно, саме тим, що знаходища шиферу були за межами антських земель, слід пояснювати той факт, що серед пам'яток першої половини тисячоліття шиферних пряслиць ми не знаходимо.

Виробництво цих пряслиць починається з того часу, коли з консолідацією усіх східнослов'янських племен встановлюються тісні зв'язки і взаємовідносини поміж населенням всієї території майбутньої Русі, що приводять кінець кінцем до утворення єдиного народу. Разом з тим на північ поширюються культурні здобутки антів, більш передових з погляду їх історичного розвитку.

Отож, саме в цей час складаються передумови до виникнення у більш північних племен ремісничого виробництва, в тому числі і виробництва шиферних пряслиць. Гадаємо, що цей процес хронологічно відповідає появі гончарського круга (а тим самим і гончарського ремесла) на тих територіях, де існувало це виробництво. Гончарний же посуд на землях північної Волині маємо вже серед матеріалів поселення в Луці-Райковецькій та аналогічних пам'яток, що датуються VII—IX ст. ст.

Проте лише кінцеве злиття всіх племен в єдиному східнослов'янському народі, створення великої єдиної держави Київської Русі забезпечило необхідні економічні і політичні умови для такого дійсно масового виробництва та поширення шиферних пряслиць, яке маємо в XI—XIII ст. ст.

М. Ю. БРАЙЧЕВСКИЙ

О ДАТИРОВКЕ ШИФЕРНЫХ ПРЯСЛИЦ

Резюме

Шиферные пряслица, являющиеся одним из наиболее распространенных предметов памятников древних восточных славян, обычно датируются временем XI—XII вв. Хотя эта датировка реально ничем не подтверждается, в последнее время была сделана попытка на основании шиферных пряслиц передатировать культуру роменских городищ более поздним временем.

Между тем ряд памятников дает достаточное основание утверждать, что производство шиферных пряслиц, правда, в значительно более узких масштабах, имело место уже в VII—VIII вв. Возможность такого производства в это время была обусловлена наличием ремесла — самостоятельной отрасли производства в среде по крайней мере части восточных славян.